

Allt som kan mätas är inte vetenskap...

En populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet. Publicerad av Forum för levande historia. Skriftserie # 4:2007

Den 13 maj 1921 beslutade Sveriges riksdag att inrätta ett Statens rasbiologiska institut. Pådrivarna var en grupp framstående vetenskapsmän. Tyngst vägde Herman Nilsson-Ehle, professor i ärftlighetslära med internationell ryktbarhet. Bland de övriga fanns rektor och lärare vid Karolinska institutet, hela den medicinska fakulteten vid Uppsala universitet samt ytterligare några professorer. Som första namn på den ena riksdagsmotionen stod Alfred Petré, överinspektör för sinnessjukvården. Den andra toppades av undervisningsrådet Wilhelm Björck.

I 1920-talets Sverige var respekten stor för män som gick i vita rockar och hade professorstitel. Förgrundsgestalter från alla politiska läger i riksdagen undertecknade motionerna. Ledamöterna i kamrarna röstade enhälligt ja.

En kampanj med utställningar och tidningsartiklar hade förberett den allmänna opinionen. Men den var väl införstådd i rastänkandet redan tidigare. Böcker, tidningar och tidskrifter lyfte ständigt fram skillnaderna mellan svenskar och "främmande" folkgrupper. Okunnigheten om människor i fjärran länder var så stor att nästan vilka påståenden som helst kunde vinna tilltro.

Rasteori, rasbiologi, raspolitik

Rasforskningen förenade sig lätt med den stereotypisering av människor som utmärkte det gamla bondesamhället. Ännu under 1900-talets första decennier kunde man möta den i Nordisk Familjebok, landets ledande uppslagsverk. Där står att "smålänningen är till sin natur vaken och intelligent, flitig och strävsam, rask och hurtig, men likväl foglig till lynnet, händig och slug...". Befolkningen i en del andra svenska landskap försågs med lika specifika egenskaper. En bok med titeln "Det svenska folklynnet" blev så populär att den kom ut i 15 upplagor mellan 1911 och 1921. Den konstaterade bland annat att "svensken inte är hågad för

intensivt tankearbete" och att "svensken av naturen älskar krig". Boken var en bilaga till den statliga Emigrationsutredningen.

De hemlagade svenska fördomarna influerades redan under 1800-talet av de rasteorier som lanserades av forskare ute i Europa. Enligt dem kunde jordens befolkning delas upp i ett antal tydligt åtskilda raser.

Rasbiologi skulle vara en vetenskap som bekräftade rasteorin. Uppgiften var att skilja raserna från varandra genom att identifiera och klassificera yttre fysiska kännetecken som ansågs vara ärftliga. Enligt rasbiologerna var de viktigaste rasmarkörerna formen på huvudet och dess olika delar (hjärnskål, ansikte, käkar, näsa). Dit hörde också färgen på hud, hår och ögon. Därtill kom kroppslängden samt bålens och lemmarnas dimensioner. Rasbiologin beskrev sig som en kombination av ärftlighetsforskning, biologi, medicin och antropologi.

Rasteori och rasbiologi kunde sedan läggas till grund för olika tillämpningar, som kan kallas raspolitik. Den tog sig flera uttryck. Ett var rashygien, som skulle förhindra dem som ansågs undermåliga att skaffa barn (negativ rashygien). Den skulle också verka för att de som var bäst lämpade ur rassynpunkt fortplantade sig med varandra (positiv rashygien). Andra praktiska tillämpningar av rasbiologin kunde vara att förhindra rasblandning eller att identifiera dem som skulle utsättas för förtryck och förföljelse.

Under 1800-talet blev rasteori och rasbiologisk forskning allt mer influerade av rasism. Det finns i dag olika uppfattningar om hur man skall använda det begreppet. Här är det lämpligast att utgå från den traditionella definitionen. Då blir rasismens grundläggande idé att en folkgrupp med vissa *yttre* kännetecken har vissa *gemensamma inre* egenskaper, som är medfödda och oföränderliga. Från denna utgångspunkt vill rasismen upprätta en värdeskillnad mellan folken på biologisk grund.

Det finns en omfattande forskning om hur denna biologiskt motiverade rasism uppstod. Det är inte svårt att hitta nedsättande omdömen om främmande folkgrupper i flera tusen år gamla skrifter, men att inränga alla sådana uttryck under rubriken rasism skulle vara att spåda ut dess innebörd alltför mycket. Man kan se vissa tecken på rasism i samband med europeernas första koloniala expansion under 1500-talet, men de flesta forskare är överens om att det som vi i dag menar med rasism utvecklades först är under senare delen av 1700-talet. Vid den tiden började utvecklingsteorier ge upphov till idéer om en hierarki av raser på olika "nivåer". Samtidigt lanserades allt fler antaganden om ett samband mellan utseende, karaktärsenskaper och intelligens. Dessa tankekomplex förstärktes under 1800-talet i samband med att de europeiska makterna kolonialiserade andra världsdelar och underkuvade deras befolkning. Då gavs de efterhand karaktären av "vetenskaplig sanning".

Klotformade skallar

Under 1700-talet hade Carl von Linné vunnit världsrykte genom sin systematisering av växtriket. Det var frestande att försöka vinna lika stor ära genom att klassificera människor. Linné gjorde själv en del försök i den vägen, men det blev aldrig mer än skrivbordsspekulationer. Han använde aldrig ordet ras om människor. Under 1700-talet reserverades det för främst hundar och hästar. Vi talar fortfarande om raser i de sammanhangen. Det kan vi göra därför att raserna har avlats fram genom att man hindrat individerna från att fortplanta sig efter eget val.

Det var inte svårt att titta på bilder och konstatera att människor i olika världsdelar skilde sig åt till utseendet. Men snart ville man konstruera något slags vetenskaplig metod för att systematisera skillnaderna. Som den fysiska antropologins fader brukar man beteckna Johann Friedrich Blumenbach (1752-1850). Han samlade på sig 82 dödsallar från olika delar av världen. I en bok som först kom ut 1775 försökte han sortera upp mänskligheten i olika raser. Främst förlitade han sig till vinklarna mellan olika formationer i ansiktets benstruktur, särskilt pannbenets och käkbenets lutning. Blumenbach lade till en del nya raser, men i huvudsak blev slutresultatet detsamma som i det gamla hudfärgsschemat, d v s vita i Europa, svarta i Afrika, gula i Asien och röda i Amerika.

En svensk forskare som gick i Blumenbachs fotspår var Sven Nilsson (1787-1883) i Lund. Som zoolog var han känd i vetenskapliga kretsar i hela Europa när han övergick till arkeologi under 1830-talet. Då började han använda kranier för att dra slutsatser om förhistorien i Norden. I stenåldersgravar i södra Sverige hade han kommit över en del skallar, som var ganska klotformade. Han jämförde dem med nyare skallar. Då upptäckte han tre samiska skallar som också var tämligen klotformade. Av detta drog han slutsatsen att samerna varit hela Sveriges urbefolkning. Eftersom det fanns klotformade skallar i stenåldersgravar även i Danmark, norra Tyskland, i England och Frankrike utgick han från att samer bebott även de områdena i forntiden. Detta kallades "Nilssons storutbredningsteori". Den var dominerande i Sverige från ungefär 1840 till 1870.

Vid den tiden satt forskare runt om i Europa och försökte systematisera människans alla variationer i utseende. Resultaten spretade åt alla håll och det fanns ingen enighet om hur man skulle mäta och beskriva de dödsallar som var det vanligaste undersökningsobjektet. De flesta forskarna började med goda vetenskapliga föresatser. De utgick från en teori eller arbetshypotes och prövade den på ett konkret arbetsmaterial med gängse vetenskapliga

metoder. Problemet var bara att ju mer de forskade desto omöjligare blev det att komma någon vart. Utgångsteorin om att det fanns ett antal ”rena” raser höll inte. Det gick bra så länge man satt i sin kammare och teoretiserade. Men så snart man började peta på rasbegreppet föll det sönder.

Det var inte bara teorin som skapade problem. Det fanns inte heller någon enighet om metoden. Forskarna var oense om hur de skulle mäta sådant som ansiktssvinklar, hjässans lutning och hur utskjutande käkpartiet var. Hur hud- och hårfärger skulle betecknas var en ständig stridsfråga. Oenigheten gjorde rasforskningen till ett svåröverskådligt fält. Forskarna gick inte i rätta led på enad front utan rörde sig i olika riktningar, ständigt i konflikt med varandra. I biblioteken finns hyllmetrar av gamla böcker och skrifter med de mest skilda teorier, beskrivningar och förklaringar.

Retzius skallindex

Många rasforskare tog snabbt till sig det skallindex som svensken Anders Retzius (1796-1860) lanserade omkring år 1840. Han utgick från hur skallen ser ut uppifrån. En del skallar är ganska långsmala, andra bredare och mer klotformade. Retzius menade att människoraserna först och främst skall delas in i långskalliga (dolikocefala) och kortskalliga (brakycefala). För att mäta förhållandet mellan skallens längd och bredd upprättade Retzius ett index. Först skulle man mäta den största bredden. Det måttet multiplicerades med 100 och dividerades sedan med huvudskålens längd. Det innebär att ett huvud som är klotrunt sett uppifrån får ett skallindex på 100. Man tar till exempel 18 centimeters bredd $\times$ 100 = 1800. Den siffran divideras sedan med 18 centimeters längd. Om skallens bredd däremot är 15 och längden 20 får man ett skallindex på 75.

Retzius bestämde helt godtyckligt att de som hade ett skallindex på 75 eller lägre var långskalliga. Så småningom enades man om att ett index mellan 75 och 80 skulle beteckna mellanskalliga (mesocefala). De med ett index över 80 var kortskalliga.

Det fanns flera problem med Retzius teori. Grundidén om att människor med samma skullform tillhörde samma ras var en obevisad spekulation. Det fanns inte heller någon motivering för att människor med ett värde på just 75 eller lägre skulle kallas för långskalliga. Men Retzius index hade en stor fördel. Det var enkelt att använda på levande människor. Man konstruerade instrument som såg ut som stora passare eller skjutmått. Det tog inte lång stund att lära sig att använda dem. Sedan kunde snabbutbildade assistenter snabbt mäta massor av

skallar och producera mängder av siffror, som ställdes samman i tabeller, gav underlag för diagram, infogades i ekvationer etc. Allt detta gav ett intryck av avancerad vetenskap.

Men det gick inte att hitta något meningsfullt mönster i Retzius resultat. Alla svarta i Afrika påstods vara långskallar. Det var även de så kallade germanerna (t ex skandinaver, engelsmän och holländare), men hela södra Tyskland, Schweiz, Österrike och Italien dominerades av kortskallar. Samer, finnar, ungrare och slaver var kortskalliga. Mongoler var kortskalliga, men kineser långskalliga, av Amerikas urinnevånare var de på östkusten långskallar, men de på västkusten kortskallar.

Rätkäkar och snedkäkar

I ett försök att precisera sig kompletterade Retzius skullmåttan med käkpartiets form. Vissa raser påstods ha ett mer utstående hakparti än andra och kallades därför snedkåkade (prognater). Andras hakparti var mer tillbakadraget. De kallades rätkåkade (ortognater). Med detta tillägg kunde man använda en terminologi som klingade väldigt vetenskaplig. Så blev till exempel svarta afrikaner dolikocefala prognater (långskalliga snedkäkar), samer brakycefala ortognater (kortskalliga rätkäkar), mongoler brakycefala prognater (kortskalliga snedkäkar) och den ”germanska” eller ”nordiska” rasen i Europa dolikocefala ortognater (långskalliga rätkäkar). Men käkpartiet visade sig vara svårt att använda som rasmärke eftersom forskarna aldrig kunde komma överens om hur det skulle mätas.

Retzius resultat stämde inte med 1800-talets indelning i folk och stater. Retzius menade därför att nästan varje nation bestod av flera folk av olika härkomst. Andra folk tillhörde samma ras trots att de varit åtskilda under lång tid. Varken språk eller geografiska och politiska förhållanden var något säkert tecken på en nations ursprungliga ras eftersom det fanns folk som förlorat sitt äldre språk och tagit sig ett nytt. Teorin om språkbyten blev för övrigt en vanlig förklaring när rasteorierna och mätresultaten motsade varandra.

Retzius fortsatte att utveckla sin teori fram till sin död 1860. I takt med att mätresultaten blev allt mer svårtolkade gjorde han som så många andra rasforskare, d v s började spekulera om ”högre” och ”lägre” raser utan att ha några bevis för sina påståenden. Han påstod att de kortskalliga saknade något i hjärnans baklober, alltså var långskallarna de mest fullkomliga människorna. Han påstod att de svenska långskallarna var ”de allra vackraste”. Alla europeer, även de kortskalliga, var ortognater (rätkåkade). Framskjutande hakparti dominerade endast bland ”råa folkslag”. Även inom raserna fanns det en skillnad mellan högre och lägre skikt. De med högre bildning och kultur hade större individuell variation i skullformen. Därför

skulle rasforskarna koncentrera sig på ”de lägre klasserna” och landsbygdsbefolkningen. I grunden var Retzius rasist eftersom han ansåg att det fanns ett samband mellan människans skullform och psykiska egenskaper. Men han utvecklade inte den idén eftersom han ansåg att det var för svårt att mäta psykiska egenskaper.

Gravplundring

Även om Retzius skullindex kunde tas på levande människor var döds skallarna fortfarande det grundläggande forskningsmaterialet. Att ta skallar från stenåldersgravar var en självklarhet. I Sverige fick forskarna inte sällan tips från markägare som hittat skallar i samband med grävningsarbete. Men ju närmare samtiden man kom, desto känsligare blev det att lägga beslag på skallarna.

Beträffande samer togs inga sådana hänsyn. Deras skallar var ett eftertraktat bytesobjekt forskare emellan. I Sverige var det främst läkare och präster som försåg forskarna med samiska skallar. Vi har bara sporadiska kunskaper om hur de kom över dem. Ett rikt byte gav den gamla kyrkogården i Markkina, ungefär en mil norr om Karesuando på finska sidan av Könkämä älv. Där låg Enontekis kyrka fram till 1828 då den flyttades längre in i Finland. Kyrkogården blev övergiven och väl lämpad för gravplundring. Redan några år efter det att kyrkan flyttat började forskare gräva upp gravar. En av dem rapporterade 1837 att hans byte blivit ”tre goda lappkranier, det första med mössa och håret på”. Året därpå guidade prästen i Karesuando en fransk expedition till Markkina. Han skrev i en tidningsartikel att de grävt upp ”två tunnsäckar fulla med lappskallar och människoben”.

I Sverige hamnade de flesta samiska skallarna på Karolinska institutet. Dess stora samling brann upp 1892. I dag räknar man med att det finns kvar ett fåtal samiska skallar och skelett på olika forskningsinstitutioner i Sverige.

Om respekten för samerna var liten, så var den ännu mindre för utomeuropeiska folk. Flera svenska expeditioner plundrade gravar i andra världsdelar. De började i slutet av 1800-talet och fortsatte långt in på 1900-talet. Som exempel kan nämnas att Hjalmar Stolpe grävde upp 80 skallar i Peru 1884, Eric Mjöberg plundrade aboriginers gravar i Australien 1910-11, Erland Nordenskiöld förde hem skallar från Argentina och Bolivia under de första åren av 1900-talet.

Språk blir ras

Medan detta pågick kastade forskare fram det ena hugskottet efter det andra om rasernas ursprung, spridning och samtida utbredning. Här skall bara nämnas de två mest kända inslagen i snårskogen av spekulationer.

En engelsk språkforskare hävdade 1786 att de strukturella likheterna mellan sanskrit, grekiska och latin var så stora att de måste gå tillbaka på ett gemensamt urspråk. Denna teori om ett indoeuropeiskt urspråk sysselsatte språkforskarna under sekler framöver och ännu i dag talar vi om en indoeuropeisk språkfamilj. Men snart lämnade teorin språknivån och en del forskare började hävda att det också måste ha funnits ett indoeuropeiskt folk. Sedan var inte steget långt till konstruktionen av en indoeuropeisk ras. De som skulle ha tillhört denna ras döptes till arier. De antogs ha varit blonda och blåögda.

Det låg knappast nära till hands att förse en ras med ursprung i Indien med blont hår och blå ögon. Men gradvis flyttades den ariska rasens urhem allt närmare Europa. Så småningom smälte de ariska idéerna samman med den romerske historikern Tacitus skrivelser om folken norr om (ungefär) nutida Frankrike. Tacitus hade aldrig besökt området, men skrev en bok om det 98 e. Kr. Där kallade han folken i norr för germaner. Hans syfte var dels att hitta en ursäkt för att romarna inte erövrat området, dels att kritisera vällevnaden i Rom. Därför idealiserade han germanerna och deras samhälle. De påstods leva oblandat och ofördärvat, ha kraftig kroppsbyggnad, bistra blå ögon och rödblont hår. Frammot 1880-talet hade rasforskarna slagit samman arier och germaner till ett slags forntida, blonda och blåögda övermänniskor.

Forskarna i Sverige avvisade inte direkt teorin om arierna, men de betonade främst det germanska inslaget i ursprungsmyten. De ansåg att germanerna hade varit långskalliga. Problemet var bara att södra Tyskland dominerades av kortskallar. En förklaring som de svenska forskarna kunde ta till sig var att germaner i Tyskland någon gång i forntiden hade offrat sig i strider mot "inträngande folkslag". Därför hade den germanska rasen bevaras i sin renaste form i Skandinavien. Det ledde till att rasforskare allt oftare använde beteckningen "den nordiska rasen" om dessa extremt renrasiga germaner.

Från slutet av 1860-talet och framåt började man lägga märke till allt fler långskallar i svenska stenåldersgravar. Vid mitten av 1870-talet hävdade forskare att man måste förkasta Sven Nilssons teori om att Sveriges urbefolkning hade varit kortskallig. De tongivande var anatomerna Gustav von Düben (1822-92) och Anders Retzius son Gustav (1842-1919), arkeologen Oscar Montelius (1843-1921) och historikern Hans Hildebrand (1842-1913). Under 1870- och 1880-talet hävdade de att kortskallarna hade blivit slavar när långskallarna vandrade in. På 1890-talet hade de nått fram till slutsatsen att germanerna varit först och att

kortskallarna kommit invandrande senare. Denna hypotes slogs samman med den nationalkonservativa historietolkning som upphöjde sagofigurer till kungar i ett uråldrigt svenskt rike. De svenska rasforskarna kunde då konstatera att svenskarna var det rasrenaste germanska folket och Sverige det äldsta självständiga riket i Europa. Den slutsatsen byggde på att de hade vridit och vänt på varandras gissningar under några decennier. I slutet av 1890-talet blev det dags att tillgripa rasbiologiska massmätningar för att försöka hitta konkreta bevis.

45 688 skallmättes

Den organisation som senare fick namnet Svenska sällskapet för geografi och antropologi bildades i Stockholm 1873. Den ägnade sig åt bland annat rasbiologi och dess tidskrift *Ymer* publicerade emellanåt artiklar i ämnet. Mot slutet av 1890-talet samlade den in pengar för en stor undersökning av svenska värnpliktiga. I ekonomiska sammanhang hade Anders Retzius son Gustav stor betydelse. Han hade privat förmögenhet och finansierade stora delar av verksamheten. Han publicerade också sin fars skrifter på både svenska och tyska.

Under sommaren 1897 och 1898 mättes 45 688 värnpliktiga. Förutom skallindex togs en del andra mått samt registrerades hår- och ögonfärg. Mätningarna utfördes till största delen av medicine kandidater från Uppsala universitet. När materialet bearbetades justerades både måttenheter och siffror för att svenskarna skulle framstå som så långskalliga som möjligt. Resultatet blev ett praktverk på tyska med titeln ”*Anthropologia Suecica*”. Det kom ut 1902.

Där kunde man läsa att 30 procent av Sveriges befolkning var långskallar, 57 procent var mellanskallar och 13 procent kortskallar. I sammanfattningar angavs ofta både lång- och mellanskallar som långskallar. Då blev hela 87 procent av Sveriges befolkning långskallar. Största andelen fanns i ett bälte från Bohuslän över Dalsland och Närke till Södermanland. Att de mest långskalliga fanns i inlandet förklarades av att ”de kraftigaste angreppen på den rena folktypen” hade skett i kusttrakterna och särskilt i hamnstäderna. Andelen kortskallar var högst i Lappland, 23 procent. Att det berodde på samerna ansågs självklart. Svårare var det att förklara varför det fanns 20 procent kortskallar i Uppland och 18 procent i Skåne.

Men de svenska rasforskarna kunde i alla fall konstatera att Sverige hade en högre andel långskallar än Tyskland. Det påstods bevisa att den germanska rasen var bevarad i sin renaste form i Sverige.

Undersökningen 1897-98 avslutade ett skede i den svenska rasbiologiska forskningen. Tiden kring sekelskiftet 1900 blev en brytpunkt. Fram till dess hade rasbiologerna varit

inriktade på historien, förhistorien och sagotiden. Främst hade det gällt att kartlägga folkens ursprung och rasernas spridning runt världen. Men mätandet hade inte lett till någon kunskap som kunde läggas till grund för praktisk raspolitik. Nu ändrade rasbiologin inriktning. Den sköt forntiden i bakgrunden och försökte i stället motivera sin existens genom att hänvisa till framtiden.

Det biologiska arvet

Vid Svenska läkaresällskapets möte i Uppsala 1904 framträdde Herman Lundborg, biträdande läkare vid Uppsala hospital. Han framhöll att det folk som i tid inser det biologiska arvets betydelse, tryggt kan möta framtiden. Ett folk vars biologiska anlag stadigt försämras, kan inte klara sig i kampen för tillvaron. Han hoppades att de styrande skulle inse detta och att den tid inte skulle vara avlägsen då man ”i samhällsfrågor tillmätta den verkligt biologiskt bildade läkarens ord åtminstone lika stor betydelse som juristens och krigarens”.

Lundborg var då 36 år. Han hade disputerat 1901 på en avhandling om en sällsynt form av epilepsi på Listerlandet i Blekinge. Genom att studera kyrkböckerna hade han kunnat visa i vilket mönster den ärvdes mellan generationerna i en viss släkt. Avhandlingen publicerades på ett tyskt förlag 1913 och väckte viss uppmärksamhet runt om i Europa.

Lundborg drog slutsatsen att den ärftliga sjukdomen på Listerlandet hade lett till ekonomiskt och kulturellt förfall i bygden. Detta var också vad som hotade Sverige om man inte hindrade människor med så kallade undermåliga anlag från att fortplanta sig. Enligt Lundborg skulle de som var bäst utrustade i fysiskt, moraliskt och intellektuellt avseende föra släktet vidare. För att nå det syftet var det nödvändigt med rashygienisk forskning, d v s att man skulle identifiera såväl de bäst som de sämst lämpade för att avla barn.

Lundborg ansåg dessutom att rasblandning var skadlig. Det enda område där det förekommit något mer omfattande barnalstrande över de etniska gränserna inom Sverige var i Lappland där samer, finnar och svenskar inte sällan gifte sig med varandra. Därför inledde Lundborg rasbiologiska studier av samer och finnar i nordligaste Sverige 1913. Efter ”underdånig framställning av medicinska fakulteten och akademiska konsistoriet i Uppsala” gav riksdagen 1916 honom ett särskilt anslag för att studera rasblandningen.

Anslaget var på 24 000 kronor och uppdelat på fyra år. För pengarna skulle Lundborg mäta kroppsdelar, fotografera och bestämma blodgrupper. Han skulle också gå igenom kyrkböckerna för att spåra ärftliga sjukdomar. En av hans utgångspunkter var att rasblandning minskade motståndskraften mot tuberkulos och ledde till sämre "moralisk halt" hos individen.

I en artikel 1918 skrev han att avkomman från individer av två raser skulle få försämrade motståndskraft mot sjukdomar och dålig karaktär. En blandning mellan tre eller flera folkslag skulle leda till "oehjdad själviskhet, tygellöst leverne och brottslighet".

För att samla in material vistades Lundborg i Lappland på somrarna fram till 1920. Men han fick också andra uppgifter. Uppsala universitet anställde honom som ärftlighetsforskare och rasbiolog 1915. Två år senare arrangerade han en fotografisk folktypsutställning, som visades i Stockholm, Göteborg, Uppsala, Gävle och Visby. Lundborg satt också i juryn för Stockholms Dagblads tävling för att fastställa "en svensk-germansk ideal rastyp" 1919 och 1922.

Enhälligt ja

Det var nära att Sverige hade fått ett Nobelinstitut i rasbiologi. Nobelstiftelsen delar inte bara ut pris, den kan också anslå pengar till särskilda forskningsinstitut. Rektorn vid Karolinska institutet, professor Fritiof Lennmalm, föreslog 1918 att Nobelstiftelsen skulle finansiera ett rasbiologiskt institut. Nobelkommittén för medicin röstade enhälligt ja, men året därpå föll frågan med endast en rösts marginal (9 mot 8) i Karolinska institutets lärarkollegium.

Vid den tiden var kampanjen för ett rasbiologiskt institut i full gång. Flera av Sveriges ledande forskare inom medicin, genetik, fysiologi och anatomi var engagerade. De gjorde uttalanden och författade skrivelser för att Herman Lundborg skulle få bedriva sin forskning inom ramen för ett särskilt institut. Deras yttranden fogades till den riksdagsmotion som ledde till att riksdagen började behandla frågan 1920.

Den mest kände förespråkaren för ett rasbiologiskt institut var professor Herman Nilsson-Ehle i Lund. Han var redan internationellt ryktbar som en framstående genetiker, specialiserad på förädling av sädeslag. Bland de övriga professorerna fanns Vilhelm Hultkrantz (anatomi, Uppsala), Fritiof Lennmalm (nervsjukdomar, Karolinska institutet), Torsten Thunberg (fysiologi, Lund), Carl M. Fürst (anatomi, Lund) samt docenterna Nils von Hofsten (zoologi/genetik, Uppsala) och Nils Heribert-Nilsson (botanik/genetik, Lund). Som bilaga till riksdagsmotionen fanns också ett protokoll där medicinska fakulteten vid Uppsala universitet prisade Lundborgs forskning.

Rasbiologiska institutet var ingen partifråga även om första namnen på de två likalydande motionerna (en i vardera kammaren) var socialdemokrater. De representerade först och främst vetenskapen. Uppbådet av forskare till stöd för motionerna gjorde att både högerens ledare Arvid Lindman och socialdemokraternas Hjalmar Branting skrev på. Det gjorde också de

framträdande liberalerna Jacob Pettersson, Raoul Hamilton och Knut Kjellberg. En annan av undertecknarna var Nils Wohlin. Han representerade just då Jordbrukarnas riksförbund som året därpå skulle slås samman med Bondeförbundet, där han snart blev ett ledande namn. Övriga undertecknare var Mauritz Hellberg (lib), K. A. Andersson (lib) och Knut Tengdahl (s).

Utan debatt i kamrarna gick frågan vidare till statsutskottet som förklarade att ett rasbiologiskt institut var ”av synnerlig vikt från såväl vetenskaplig som social synpunkt” och tillstyrkte motionen. När frågan kom tillbaka till riksdagsledamöterna debatterades en del praktiska och ekonomiska frågor i Andra kammaren, men ingen hade några principiella invändningar och riksdagen biföll enhälligt statsutskottets utlåtande.

Tre perioder

Statens rasbiologiska institut inledde sin verksamhet 1 januari 1922. Ordförande i styrelsen blev landshövding Hjalmar Hammarsköld, de mest engagerade ledamöterna var Herman Nilsson-Ehle och Nils von Hofsten. Chef för institutet var Herman Lundborg med professors titel.

Institutet existerade till namnet fram till 1958, men den rasbiologiska forskningen upphörde 1935, då Herman Lundborg gick i pension. Institutets historia kan lämpligen delas in i tre perioder. Den första omfattade åren 1922-1927. Då försökte institutet kartlägga svenska folket med i stort sett samma metoder som användes under 1800-talet. Under period två, mellan 1928 och 1935, slutade institutet i stort sett att ägna sig åt den svenska befolkningen. Allt arbete koncentrerades på Herman Lundborgs privata intresse för samer och rasblandning. Den tredje perioden inleddes 1935 då Lundborg gick i pension. Då fick institutet en chef som var motståndare till rasforskning.

Anslaget för 1922 var på 60 000 kronor, en inte föraktlig summa på den tiden, men den räckte inte till särskilt stor personal. Den organisation som eftersträvades skulle förutom Lundborg bestå av ytterligare en rasbiolog, en statistiker, en antropolog, en genealog och ett eller flera biträden. I verkligheten var personalen oftast betydligt mindre. Meningen var att de 60 000 bara skulle vara ett igångsättningsanslag och att institutet skulle få mer pengar efterhand. I stället skars anslaget ned så att institutet bara disponerade 55 000 kronor årligen från 1923. Redan 1924 hotade Lundborg med att avgå om inte institutet fick större anslag. Men summan blev oförändrad. Lundborg stannade kvar och började komplettera budgeten med pengar från privata donatorer.

I en historik över Rasbiologiska institutet har Gunnar Broberg konstaterat att det knappast hade blivit något rasbiologiskt institut i Sverige om inte Herman Lundborg funnits. Det är sannolikt en riktig bedömning. Men ur organisatoriskt och ekonomisk synpunkt blev Herman Lundborg också institutets största problem. Han var ytterst självmedveten och saknade smidighet i kontakterna med andra människor. Det gällde såväl uppåt mot regeringen som nedåt mot institutets personal. Det innebar att antalet anställda växlande mellan olika år. Korta, tillfälliga anställningar under osäkra former var vanliga.

Lokalfrågan blev ett problem under flera år. Från början hade institutet tre rum i "gamla seminariebyggnaden" i Uppsala. Senare tillkom enstaka tillfälliga rum i bland annat Landsarkivet och Universitetsbiblioteket. I verksamhetsberättelserna klagas över platsbrist. Chefen fick dela rum med biblioteket, anställda måste arbeta hemma, man kunde inte ta emot utländska forskare som ville studera institutets arbete på plats. Från 1926 höjdes anslaget till 65 000 kronor och lokalerna kompletterades med en fyrrummare. Den disponerades av Lundborg, som samtidigt fick sin lön höjd till 12 000 om året.

Upprepade gammal undersökning

En del av den forskning som institutet bedrev hade tillämpning även utanför rasbiologin. Släktregister och antavlor som sammanställdes ur kyrkböckerna kan fortfarande användas av släktforskare. Ett statistiskt mått som utvecklades av Sten Wahlund medan han arbetade vid institutet utnyttjas fortfarande världen över när man studerar djurpopulationer. Institutets assistenter fick ta med en portabel framkallningsutrustning på sina resor och ägna en stor del av sin tid till fotografering och framkallning. Det har inneburit att mängder av porträttfoton finns bevarade i institutets arkiv.

Men huvuduppgiften var att studera svenska folkets raskaraktär. Den första större insatsen blev att upprepa den massmätning från 1897-98 som publicerats i "Antropologia Suecica" 1902. Under 1922 och 1923 undersöktes 57 263 värnpliktiga. Samma uppgifter som tidigare samlades in, d v s skallindex, längd, ögonfärg, hårfärg etc. Några av de värnpliktiga snabbutbildades för att mäta de övriga. Förutom värnpliktiga mättes en del skolbarn samt intagna på sinnessjukhus, uppfostringsanstalter och i fängelser. Institutet undersökte också dem som förväntades representera det bästa rasmaterialet. Särskilt lärarstuderande och elever vid folkhögskolor fördes in under den kategorin. Totalt mättes 83 427 individer under de två åren. De värnpliktiga utgjorde nästan 70 procent, skolbarnen 18 procent och övriga kategorier

3-4 procent vardera. Liksom vid undersökningen 1897-98 ansågs det främst vara män som representerade den svenska rasen.

Samtidigt började Lundborg styra över resurser från institutet till sin forskning om rasblandningen i nordligaste Sverige. Han vistades fyra månader i Lappland både 1922 och 1923. Lundborgs undersökningar av samer stred mot institutets egentliga uppgift som var att undersöka "den svenska folkstammen". Men Lundborg var fixerad på att bli den förste forskaren som bevisade att rasblandning var skadlig.

Han propagerade energiskt för rasbiologi och rashygien genom att föreläsa och dela ut småskrifter under sina resor. Han var en flitig skribent. Redan före 1922 hade han en lång publiceringslista. Under institutets tidiga år tillkom bland annat småskrifterna "Rasbiologi och rashygien", "Degenerationsfaran", "Om rasbiologi och släktforskning", "Rasbiologisk personbeskrivning". Flera tidningar och tidskrifter publicerade hans artiklar av liknande innehåll. På institutet i Uppsala hölls minst tio föreläsningar per år riktade till en mer akademisk publik. Där framträdde båda svenska och utländska forskare.

En höjdpunkt i institutets verksamhet var Nordiska konferensen för rasbiologi och antropologi i Uppsala 25-28 augusti 1925. Den samlade ett 30-tal deltagare från alla nordiska länder. Där hölls föreläsningar och utbyttes åsikter med Lundborg som generalsekreterare.

I en av föreläsningarna beskrev Lundborg hur han skulle gå tillväga för att bevisa rasblandningens fördärlighet genom att studera samerna. Han skulle registrera alla familjer 100-200 år bakåt i tiden med hjälp av kyrkböckerna. Dessutom skulle han genomföra antropologiska mätningar, d v s främst skallmätningar och undersöka samiska kranier, inklusive deras tänder. Nästa steg var "medicinsk-biologiska undersökningar" med särskild hänsyn till nerv- och sinnessjukdomar, lungsot och lyten. Blodanalyser skulle ge ytterligare underlag för de förväntade slutsatserna.

Bland institutets utåtriktade aktiviteter bör särskilt nämnas dess medverkan i den stora Stockholmsutställningen 1930. Där fick Lundborg disponera en 24 meter lång väggyta för en raskarta över Sverige, bilder av svenska rastyper samt "en begåvnings- och härledningsskarta över nu levande personer av allmän kulturell betydenhet". Syftet var att visa att "rasförhållandena i Sverige varit vida viktigare än de skilda miljöförhållandena".

Praktverk på engelska

Efter fyra år kunde institutet presentera resultat från sina undersökningar. Den första boken kom på engelska 1926 och hade titeln "The Racial Character of the Swedish Nation".

Förmodligen valdes engelska som första språk därför att Lundborg hade siktet inställt på sponsorer i USA vid den tiden. Boken är i stort format med kartor i färg och en bilaga med porträtt av personer som ansågs representera en svensk rastyp.

Boken är till sitt innehåll och disposition praktiskt taget en kopia av ”Antropologica Suecica” från 1902. Resultaten var i stort sett desamma som redovisats 25 år tidigare. Antalet ”äkta långskallar” (med index på 75 eller lägre) hade ökat från 30,1 till 30,2 procent. Även i genomsnitt var svenskarna faktiskt långskalligare än tidigare, index hade gått ner från 78,1 till 77,7. Någon förklaring till detta anmärkningsvärda fenomen gavs inte.

En tysk version kom ut 1928 under titeln ”Rassenkunde des schwedischen Volkes”. Den var i betydligt enklare utförande än den engelska.

Institutet behövde också visa upp sig på hemmaplan. Lundborg producerade därför en ”kortfattad, rikt illustrerad folkupplaga” under titeln ”Svensk raskunskap” 1927. Den var på ett 70-tal sidor i cirka A4-format, rikt illustrerad med kartor och foton på olika rastyper. Den första upplagan på 4 000 exemplar räckte inte utan man fick trycka ytterligare en upplaga på 7 000 exemplar. Hur många som såldes och hur många som delades ut vet vi inte. Klart är i alla fall att gratisutdelningen var ganska omfattande.

I slutet av boken lade Lundborg till ett agiterande avsnitt där han förklarade att den nutida kulturen ”i stora delar av världen uppbäres av den nordiska rasen”. All forskning bär ”samfällt vittne om den nordiska rasens sega kraft, företagsamhet, begåvning och organisationsförmåga”. Sedan uppmanar han svenska folket att göra allt för att ”hålla rasen uppe, så att den ej urartar eller dör ut”.

Därmed kan man säga att det första skedet i Rasbiologiska institutets historia var avslutat. Det varade i sju år. Under den tiden hade institutet ägnat sig åt propaganda för rashygien samt upprepat en del av den forskning som utförts redan i slutet av 1800-talet. Utåt hade institutet försökt framstå som en garant för att den svenska folkstammen förädlades i framtiden. Men forskningen siktade inte på framtiden, utan kopierade de kartläggningar som inspirerats av den gamla debatten om vilken ras som varit den ursprungliga i Sverige. De rasbiologiska mätningarna av närmare 100 000 svenskar hade inte gett någon kunskap som kunde användas inom ramen för institutets egentliga uppdrag.

Lundborg och samerna

När Rasbiologiska institutet hade upprepat 1800-talets undersökningar kunde Herman Lundborg satsa ännu mer resurser på rasblandningen. Ingen hade bevisat att rasblandning var

skadlig. Om Lundborg klarade det skulle han bli världsberömd i kretsen av rasforskare. Inom Sverige trodde han sig ha ett unikt material, nämligen i de områden där det fanns samer som emellanåt gifte sig med finnar eller svenskar.

Lundborg kallade sina forskningar i Lappland och Jämtland-Härjedalen för Lappundersökningen. Han hade inte redovisat några resultat när han blev chef för Rasbiologiska institutet 1922. Han började genast utnyttja delar av institutets resurser till resor i norra Sverige. Undersökningarna där bestod främst i att individerna mättes och fotograferades. Skolbarn var naturligtvis tvungna att ställa upp. Även de som vistades på ålderdomshem utsattes för påtryckningar för att låta sig mätas. Andra vuxna hittade man i hemmen eller vid större kyrkhelger och marknader. De som medverkade lovades ett foto av sig själva, något som verkar ha varit ett effektivt lockbete. Institutets reseassistent hade med en egen framkallningsutrustning och kunde snabbt infria löftet.

Det är svårt att hitta någon plan i institutets reseverksamhet. Resorna redovisas noggrant i verksamhetsberättelserna. Ena året kunde chefen eller assistenterna vistas någon vecka i Härjedalen samt i Karesuando eller Jokkmokk. Nästa år kunde det vara Gällivare, Ankarede och Vilhelmina. I årsberättelsen för 1929 står att forskningen "kommer att mångsidigt belysa lapparnas släkt- och rasförhållanden, vidare talrika rasblandningsfenomen, lapparnas sjukdomar m.m.". Lundborg påstod också att "korsning mellan lappar och icke-lappar" blivit särskilt intensiv de senaste decennierna.

Den första volymen med resultat kom ut i december 1932 under titeln "The race biology of the Swedish Lapps, part 1". Den består nästan enbart av en neutralt hållen statistisk bearbetning av kyrkoboksmaterialet. Den utfördes av institutets statistiker Sten Wahlund, som beräknat födelseöverskott och barnadödlighet. Boken innehåller också en uppsats om samernas förhistoria av K B Wiklund, professor i finsk-ugriska språk i Uppsala. Han beskriver samerna som "hyperkortskalliga" med ett index över 87. I förordet har dessutom infogats ett starkt nedsättande omdöme, som Luleå-biskopen Olof Bergqvist fällde om samerna 1911. Inget av det som Lundborg utlovat om sjukdomar och rasblandning fanns i boken.

Lundborg förlorar stöd

Lundborg var inblandad i ständiga strider om anslag och tjänster och började framstå som en allt mer olämplig chef för ett statligt institut. Den nya socialdemokratiska regeringen inledde en översyn av institutets organisation och inriktning 1932. Lundborg försvarade

Lappundersökningen med att de ekonomiska medlen var så knappa att institutet tvingades skjuta upp "den rasbiologiska inventering av landets befolkning, som från början framstod som en framtida huvuduppgift för institutets verksamhet". Arbetet hade därför "helt koncentrerats till lapparna".

Institutets styrelse hade tidigare slutit upp bakom Lundborg, men nu började även den tvivla på hans lämplighet. Den krävde att institutet skulle inrikta sig på forskning som kunde vara till nytta för svenska folkets rashygien. Nästa instans var universitetsberedningen. Den förklarade att institutet helt borde ändra inriktning och koncentrera sig på ärftliga sjukdomar.

Detta var ett tecken på att kopplingen mellan genetisk forskning och rasbiologi började lösas upp. Genetiken var en väl etablerad vetenskap, vars resultat hade visat sig hållbara i praktiken främst vad gällde förädlingen av växter och djur. På medicinskt håll hade man kunnat konstatera att vissa sjukdomar hade en viss ärftlighet, något som krävde särskild forskning. Att frikoppla den genetiska och medicinska forskningen från all anknytning till idéerna om mänskliga raser började framstå som allt mer angeläget.

Men Herman Lundborg var chef på Rasbiologiska institutet och kunde inte avsättas i en handvändning. Regeringen föreslog i stället en bantning av anslaget. Det ledde till en debatt i riksdagen 1933. Institutet kritiserades där av flera socialdemokrater, men än så länge riktades angreppen främst mot att det inte följde sina direktiv. Det ägnade sig inte åt forskning som kunde leda till "det svenska folkets förädling", som statsrådet Östen Undén uttryckte det. Ecklesiastikminister Artur Engberg menade att institutet inte sysslade med frågor som "äro av betydelse för en inventering av vårt rasbiologiska tillstånd och behov". Institutets anslag sänktes från 65 000 kronor till 45 000 kronor i avvaktan på att Lundborg skulle gå i pension. Han fortsatte oförtrutet att resa till Lappland.

Lundborgs sista inlägg i samhällsdebatten blev skriften "Västerlandet i fara" 1934. Där upprepar han varningarna om att den svenska rasen hotas av degeneration ("en ärftligt betingad undermålighet"). Han hävdar att de värdefullare raselementen finns i de övre samhällsskikten, men att de inte fortplantar sig i tillräckligt hög grad. I samhällets botten skikt finns de mindervärdiga som förökar sig "genom ett sorglöst liv och ohämmade drifter". På grund av sociala och hygieniska åtgärder dör inte längre deras barn undan som förr. Det hotar kvaliteten på den svenska rasen.

Ett annat hot var flykten från landsbygden. Där fanns den sunda kärnan i rasen. Nu drog storstäderna, "dessa kräftsador i folkroppen", till sig allt fler människor. Där urartade livet till "självsvåld och förvildning". För att motverka detta borde staten ge ekonomiskt stöd till de mest rasligt kvalificerade, så att de kunde starta små jordbruk och bilda familj.

Innan Lundborg lämnade sin tjänst i april 1935 publicerade han en litteraturöversikt på tyska om rasblandning, men inga forskningsresultat.

Ny chef, ny forskning

När man skulle utse Lundborgs efterträdare utbröt en långdragen akademisk befodringsstrid. Den avslutades med att Herbert Tingsten och Gunnar Myrdal uppvaktade Östen Undén och övertalade honom att utse Gunnar Dahlberg till chef för Rasbiologiska institutet. Han hade varit verksam vid institutet och disputerat på en avhandling om tvillingforskning. Senare hade han brutit med Lundborg.

För dem som ville att institutet skulle ändra inriktning var Dahlberg rätt man. Han hade en matematisk-statistisk inriktning och ett starkt engagemang i samhällsfrågor. Han hade redan kritiserat rasbiologin. I tidskriften *Ord & Bild* 1933 skrev han bland annat om "ogrundade och i viss mån fantastiska föreställningar om samband mellan s.k. rasegenskaper och begåvning".

I Gunnar Brobergs bok om Rasbiologiska institutet beskrivs Dahlberg som "en modern intellektuell, en ironiker med socialistiska sympatier som redan varit i konflikt med de svenska nazistgrupperna". Han umgicks i kretsarna kring vänstertidskriften *Clarté* och flera av dem som tvingats fly från den tyska nazismen på grund av socialistiska sympatier knöts till institutet under andra världskriget. När Dahlberg blev chef höjdes institutets anslag igen. Han tillsatte ny personal och kunde skaffa nya lokaler. Forskningen lades om till medicinsk genetik.

Dahlberg ärvde den så kallade Lappundersökningen av Lundborg och ansåg sig tydligen tvungen att publicera resten av resultaten. I årsberättelsen för året 1937 står att arbetet blivit klart och att del II av Lappundersökningen fanns i korrektur. Trots det dröjde det ytterligare fyra år tills boken var tryckt. Varför är oklart. Det blev i alla fall en underligt kluven produkt. Första delen redovisar gammal rasbiologisk forskning. Den är fylld av tabeller med uppgifter om 1 331 namngivna samer, en del av dem med porträttfoto. De uppgifter som tagits med är ögonfärg, hårfärg, skallens längd, skallens bredd, skallindex, ansiktets längd, ansiktets bredd, ansiktsindex samt kroppslängd. Det finns inget om rasblandning och sjukdomar i boken. Den innehåller inte heller några nedsättande omdömen om samer.

Den andra delen av boken har skrivits av Dahlberg. Där angriper han rasforskning överhuvud taget. I polemik mot dem som forskat om den germanska rasen skriver han att "en ren [...] germansk ras aldrig har observerats och de avgränsningar som använts är helt subjektiva". Han påpekar att rasbiologernas utgångspunkt "att europeerna härstammar från ett

antal rena raser är en obekräftat antagande". På det hela taget "är rasbiologi ett uttryck för nationella fördomar och har inget med vetenskap att göra". Han menar att skillnaderna i utseende mellan samer och andra svenskar beror på miljöfaktorer.

Bekämpade rasidéer

Gunnar Dahlberg gjorde mer än de flesta svenskar för att bekämpa rasidéer. Hans bok "Arv och ras" från 1940 gavs ut i London 1942 under titeln "Race, reason and rubbish". Den publicerades även i Tyskland 1947 under titeln "Vererbung und Rasse" som ett led i ockupationsmakternas omskolningskampanj.

Dahlbergs bok översattes till engelska av Lancelot Hogben, som var professor i social biologi vid London School of Economics. Han var en av de ledande kritikerna av rasbiologisk forskning och han och hans dotter vistades hos Dahlberg i Uppsala en period under andra världskriget.

I Storbritannien och USA hade det vuxit fram en stark kritik mot rasforskning redan under 1920-talet. I Storbritannien var biologerna drivande, i USA antropologerna. De menade att rasbiologernas verksamhet inte hade något vetenskapligt berättigande. Deras data visade inte annat än att det fanns lokala variationer i människors utseende, något som varken var nytt eller intressant. Antalet rasbiologiska forskare hade aldrig varit särskilt stort och någon nyrekrytering skedde knappast från 1920-talet och framåt, utom i Tyskland. Under 1930-talet anslöt sig allt fler forskare till kritikerna och efter krigsutbrottet 1939 blev forskarnas anti-rasism ett vapen mot Tyskland och dess raspolitik.

Dahlberg tillhörde denna forskargrupp. FN-organet UNESCO lät en grupp samhällsforskare sammanställa skriften "Statement on Race" 1950. En utökad version kom 1953. Detta "Statement on race" blev grundläggande för FN:s antirasistiska politik. Gunnar Dahlberg var med om att utarbeta det. Han publicerade flera böcker för att upplysa om att det saknades vetenskapligt stöd för rasidéer. En av dem var "Raser och folk". Den gavs ut av Svenska Unesco-rådet 1955 och kom i ny upplaga 1966 med sociologen Joachim Israel som medförfattare.

Det är förvånande att denne anti-rasist fortsatte att vara chef för något som hette Rasbiologiska institutet. I ett brev 1940 betecknade han titeln rasbiolog som "en smula komisk". Varför han behöll institutets namn vet vi inte. Möjligen oroade sig Dahlberg för att institutet kunde läggas ner om han började röra i namnfrågan. Sedan han tillträdde hade det främst ägnat sig åt forskning om ärftliga sjukdomar. Sådan forskning bedrevs vid flera

medicinska institutioner och det fanns knappast något behov av ett särskilt institut. Dahlberg fick problem med hälsan i början av 1950-talet och dog 1956. Rasbiologiska institutet lades ner 1958 och forskningen överfördes till institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet.

Rasbiologi och steriliseringar

I Sverige praktiserades rashygien i form av steriliseringar, främst under 1930- och 1940-talen. Men när de svenska läkarna och myndigheterna definierade vilka som skulle steriliseras handlade det inte i första hand om rastillhörighet. För att förstå hur tankebanorna löpte måste man dra in rasideologernas distinktion mellan *ras* och *folk*.

Redan Anders Retzius hade hävdade att i stort sett alla historiskt, geografiskt eller politisk avgränsade folk hade inslag av flera raser. Folket hade efterhand bildat en enhet som utmärkte sig för en viss karaktär, en viss känsla och en gemensam historisk uppgift. Denna uppfattning uttrycktes mest tillspetsat i Nazi-Tyskland där den dominerande föreställningen var att det tyska folket hade inslag av sex raser med den nordiska som den mest högtstående. Att den nordiska rasen var den ädlaste betydde inte att den var oöm och livskraftig. Det nordiska rasinslaget betraktades snarast som en planta som måste vårdas och stärkas eftersom det hotades av andra, lägre stående raser som lättare kunde anpassa sig till den moderna samhällstillvaron med all dess skadliga individualism och moraliska förfall.

Därför ansågs det vara viktigt att stärka inslaget av nordisk ras inom folket. I Nazi-Tyskland stiftade man raslagar under 1935 för att förbjuda äktenskap och utomäktenskapliga förbindelser mellan representanter för det tyska *folket* och personer med judiskt, afrikanskt eller romskt "blod". Det tyska folket ansågs ha inslag av nordisk, alpin och dinarisk ras samt medelhavsras och ostbaltisk ras. Inte ens de mest hängivna rasbiologerna ansåg att det var praktiskt möjligt att sära ut sådana inslag och bestämma hur de skulle få kombineras i äktenskap.

Men bland det tyska folket fanns det individer som var förståndshandikappade, mentalsjuka, eller hade svårartade fysiska handikapp. Sådant kunde inte alltid knytas till mindervärdiga rasinslag. Det var nödvändigt att acceptera att det kunde finnas så kallat undermåliga individer inom alla raser.

I Nazi-Tyskland stiftades 1933 en lag om obligatorisk sterilisering av personer med vissa mentalsjukdomar och allvarliga fysiska handikapp. I huvudsak tillämpades lagen (med vissa tillägg från 1935) oberoende av rasklassificeringar. Utgångspunkten fick vara att det inom alla

raser fanns individer som var olämpliga att föra släktet vidare. De skulle inte få dra ner kvaliteten på det tyska folket.

De som förespråkade steriliseringar i Sverige rörde sig längs samma tankebanor, men den svenska rashygien gick aldrig så långt som den nazi-tyska, som även började döda ”undermåliga” individer efter 1939. Det fanns många kopplingar mellan Rasbiologiska institutet och den svenska steriliseringsbyråkratin. Det gällde främst Nils von Hofsten som satt i Rasbiologiska institutets styrelse och dessutom var ledamot av i stort sett alla kommittéer och expertutredningar som hade med steriliseringar att göra. Adolf Petrén, som skrev riksdagsmotionen om ett rasbiologiskt institut 1920, var också en framträdande förespråkare för steriliseringar.

Sverige fick en steriliseringslag 1935. I den var motiven för steriliseringar främst förståndshandikapp, sinnessjukdom och ärftliga kroppsliga sjukdomar. Under 1940- och början av 1950-talet tillkom också sociala skäl som asocialitet, sexuell hållningslöshet, oförmåga att vårda barn, alkoholism, lösdriveri etc.

Steriliseringslagen 1935 föregicks av statliga utredningar där Rasbiologiska institutet var en av remissinstanserna. I vanlig ordning förespråkade Lundborg storstilade åtgärder för att identifiera ”undermåliga personer” och åstadkomma en ”dränering av samhället”. Men mer än ord blev det inte. Rasbiologiska institutet hade aldrig något direkt inflytande över besluten om sterilisering. Ansökningarna kom från olika vårdinrättningar och medicinska instanser samt förmyndare och släktingar. Medicinalstyrelsen utfärdade tillstånden, lokala läkare gjorde ingreppen.

Lundborgs propaganda för rashygien hade säkert viss betydelse för att sprida steriliseringsidéerna i Sverige. Att han blev professor med ett eget forskningsinstitut gav tyngd åt hans argument. Men några konkreta forskningsresultat som stödde tanken på steriliseringar kunde institutet aldrig visa upp.

I Sverige ersattes termen ”rashygien” i regel av ”arvshygien” under 1930-talet. Endast i ett avseende verkar ett rastänkande ha haft betydelse för steriliseringsbesluten. Det gällde dem som omgivningen stämplade som tattare. De var en socialt definierad kategori, men det var många som betraktade dem som ett slags blandras vid den tiden. I steriliseringsbesluten hänvisas ibland till ”tattarliknande utseende”. Rasbiologiska institutet publicerade också bilder på ”typiska tattare”. Uppemot 500 fall av ansökningar och utförda steriliseringar gällde sådana som stämplats som tattare. Om Rasbiologiska institutet hade något inflytande i just den frågan är osäkert. Landsbygdsbefolkningens nedlåtande syn på så kallade tattare växte

fram redan under 1800-talet. Rasbiologiska institutet verkar snarast ha anpassat sig till en fördom som redan fanns i Sverige.

Romer diskriminerades på många sätt i Sverige, men de undersökningar som gjorts av vilka som steriliserades visar inte att romer drabbades i högre grad än andra. Detsamma gällde samer. Det finns några få ansökningar där den som skall steriliseras uppges vara same, men andelen är inte större än samernas andel av befolkningen i stort, snarare mindre.

Den svenska statens samepolitik hade betydande inslag av rasism, främst under de första decennierna av 1900-talet. Synen på "lapprasen" var starkt nedlåtande och flera åtgärder inom främst skol- och bosättningspolitiken baserades på en uppenbar rasism. Men i vanlig ordning gick man direkt från grumliga rasidéer till konkret raspolitik. Lundborgs skullmätningar hade ingen betydelse för den svenska statens samepolitik. Den styrdes av diffusa fördomar samt av intressemotsättningar mellan renskötselns och jordbrukets intressen.

Vid endast ett tillfälle kallade en myndighet in Rasbiologiska institutet för att behandla en fråga med anknytning till samerna. Bakgrunden var att Sverige från 1917, och särskilt i renbeteslagen 1928, började införa en näringsbaserad definition på "lapp". Förenklat uttryckt var endast renskötare "lappar", andra samer blev "övrig befolkning". En del tjänstemän på Statistiska centralbyrån ansåg att detta var fel och att man skulle behålla en mer rasbaserad definition på "lapp" i folkräkningarna. Därför anlätades Rasbiologiska institutets statistiker Sten Wahlund i början av 1930-talet för att reda ut begreppen.

Det är sällan svårt att definiera kärnan i en etnisk grupp. Men ut mot kanterna uppstår i regel problem som gör att gruppen blir omöjlig att avgränsa exakt. I Statistiska centralbyråns arkiv hittar man fortfarande resterna av Wahlunds försök att skapa ordning i blandningen mellan samiskt, svensk och finskt. Han stötte snart på de vanliga problem som uppstår när man skall avgränsa grupper där fortplantning sker efter individernas eget val. Han tvingades bland annat fundera över frågor som om barn skulle räknas som svensk-lapska eller lapp-svenska om modern var svensk-lapp (med svensk far) och fadern lapp-svensk (med lapsk far). Det var bara början. I hans anteckningar kan man följa hur han efterhand drunknade i alla teoretiskt möjliga kombinationer och tvingades ge upp hela projektet redan innan han ens hade hunnit föra in finnar i kalkylerna.

Rasbiologin och judarna

Det fanns vissa fysiska kännetecken som ansågs vara typiskt judiska och som framhävdes i karikatyrer och liknande sammanhang under 1900-talets början. Men i verkligheten fanns

såväl mörka som blonda judar och rödhåriga judar, långa och slanka judar, korta och korpulenta judar. Mått på skallar och andra kroppsdelar gav ingen vägledning. Därför blev judarna ett problem för rasbiologin.

Den beskrev i regel judarna som ett *folk* med starka inslag av raser från Mellanöstern. De fanatiska antisemiter som förföljde och mördade judar stödde sig inte på rasbiologin. De gick direkt från sina vanföreställningar till handling. För att utföra sina illdåd behövde de inget mellanled som gjorde anspråk på att vara vetenskapligt.

De försök som gjordes att klassificera judarna som ras i Nazi-Tyskland resonerande så att säga baklänges. Antisemiterna hade bestämt sig för att judarna var ett hot mot det tyska folket. Från denna utgångspunkt gällde det att försöka pressa in dem i något slags raskategori. En vanlig teknik var att karakterisera judarna som en ”ras av andra ordningen”. Genom att hålla samman och gifta sig med varandra under lång tid ansågs judarna ha utvecklat vissa psykologiska rasdrag, som särskilde dem från det tyska folket. I samband med judeförföljelserna definierades judar utifrån härstamning. Undersökningarna fördes tillbaka till far- och morföräldrar.

Herman Lundborg var en antisemit av den typ som påstår att judarna har ”för stor makt” över ekonomi, medier och inom vissa yrken. I förlängningen av sådana idéer fanns även föreställningar om en judisk världskonspiration.

Han kunde beteckna vissa judar som ”utmärkta medborgare” och han anställde åtminstone två vid Rasbiologiska institutet. Under åren 1922-24 var Ella Heckscher, med judiskt bakgrund, anställd som genealog vid institutet. Lundborgs mest hängivna medarbetare var Wilhelm Krauss. Han var jude från Österrike och kom som flykting till Sverige 1918 på inbjudan av Uppsala studentkår. Han var anställd vid Rasbiologiska institutet från starten 1922 till 1928 då han reste till Hawaii för att studera rasblandning.

Men Lundborg menade också att det var ”judarna” som låg bakom den kritik som förekom mot institutet. I ett brev till nazistledaren Birger Furugård skrev han 1925: ”Det behövs endast några få angrepp i judetidningarna under vinterns lopp, så beviljar riksdagen ej minimianslagen. Då avgår jag och lämnar Sverige. [...] Judarna jubla, och de ha hemburit en seger på ett par årtionden. Judarna i Sverige ha hittills förhållit sig relativt neutrala, därför att jag så sorgfälligt – av taktiska skäl – undvikit att beröra judefrågan.” I sin avskedsansökan 1925 skyller han institutets dåliga ekonomi på bland annat på ”hemligt mullvadsarbete från judiskt håll”. I ett brev till en kollega anklagar han ”åtskilliga judetidningar med DN i spetsen” för att ha inlett en kampanj mot institutet.

Tongångarna blev helt annorlunda sedan Gunnar Dahlberg blivit chef för institutet. I boken ”Arv och ras” ägnar han tolv sidor åt att visa att alla de vanliga fördomarna mot judar är rent nonsens. Den kom ut i Sverige 1940, då Nazi-Tyskland stod på höjden av sin makt. Dahlbergs slutord i kapitlet om judar vittnar om att han inte ägnade sig åt samma anpasslighet och medlöperi som många andra vid den tiden. ”På grund av den upprörande situationen i vissa delar av världen och på grund av de allmänt utbredda fördomarna mot judar har jag i detta kapitel tillåtit mig att utförligt och med viss skärpa påpeka en del fakta och förhållanden, som på grund av sin självklarhet i en mer normal situation inte hade behövt ägnas många ord.”

Tre länkar

Rasideologerna försökte sammanfoga sina idéer till tre länkar i en kedja. Den första var idén att det fanns ett antal ”rena” raser. Under 1800-talet blev denna idé allt mer rasistisk. Dess anhängare började påstå att skillnader i utseende också innebar skillnader i inre egenskaper, samt att vissa raser hade mer högtstående egenskaper än andra.

Den tredje länken i kedjan var den raspolitiska praktiken. Då utövades en systematisk diskriminering av vissa grupper. De kunde dessutom utsättas för regelrätt förföljelse och i värsta fall bli offer för folkmord.

Rasbiologin skulle vara den andra länken i kedjan och ge både rasidéerna och raspolitiken en vetenskaplig legitimitet. Men den rasbiologiska länken brast ständigt. Så snart rasbiologin försökte stöpa sina slutsatser i en prövbar vetenskaplig form kunde kritikerna slå håll på resonemangen. Inte heller rasisterna var nöjda. Rasbiologin levererade inte de resultat som de ville ha för att motivera diskriminering och förföljelse. Med vedertagna vetenskapliga metoder gick det inte att finna någon grund för en rasuppdelning och än mindre för en raspolitik. Därför blev rasbiologin, tvärtemot sitt syfte, ett bevis för att rasidéerna bara byggde på ett faktum, nämligen att människor har skilda utseenden. I övrigt handlade allt om fördomar som inte hade någon grund i verkligheten.

Redan innan andra världskrigets illgärningar skapat en utbredd avsky för rasistiska idéer hade rasbiologin börjat tyna bort, utom i Nazityskland. Men inte ens där spelade den någon väsentlig roll för raspolitiken och Förintelsen. Rasbiologer fick professorer, stämplade vissa raser som underlägsna och var hänsynslösa antisemiter. Men deras forskning påverkade inte den officiella raspolitiken. Judeförföljelserna vilade på en antisemitism som hade andra källor. Heinrich Himmlers försök att skapa särskilda hem för renrasiga barn byggde snarast på de vanliga, och ohållbara, jämförelserna med husdjursaveln.

Det skrämmande och det löjliga

Även om rasbiologin misslyckades med att fylla sin uppgift, var den en del av det rasideologiska tankekomplexet. Det orsakade död och lidande världen över. Det är ett skrämmande inslag i mänsklighetens historia och måste tas på stort allvar.

Men sett ur vetenskaplig synvinkel var rasbiologin närmast löjeväckande. Företeelser blir inte vetenskap bara därför att man försöker mäta dem. Vetenskap är betydligt mer än mätmetod. Vi skulle kunna göra en undersökning av de rödhårigas fördelning i Sverige med iakttagande av alla upptänkliga metodiska krav. Vi skulle kunna ange fördelningen på kön, spridningen i olika län och kommuner samt förekomsten i stad respektive landsbygd. Vi skulle kunna korrelera hårfärgen med kroppslängd och ögonfärg. Allt detta kunde vi sedan dela in i underkategorier som bestämdes utifrån varierande grad av rött i hårfärgen. Det skulle kunna bli en publikation fylld av tabeller, diagram och ekvationer. Beräkningsmetoderna skulle vara oklanderliga, men likafullt skulle det vara nonsens eftersom det inte ger oss någon meningsfull kunskap.

Så var det också med den rasbiologiska forskningen. Den producerade bara en massa mått som inte sade mer än att det fanns skillnader i kroppsform och utseende mellan olika människor. På denna grund konstruerade rasbiologerna rasgrupper, undergrupper, blandgrupper, undergruppers undergrupper, blandgruppers undergrupper o.s.v. De grundläggande läroböckerna består till stor del av enahanda, katalogartade uppräknings av rasgrupper med beteckningar som försöker ge intryck av att vara vetenskap.

Rasbiologins propaganda hade betydelse, dess forskning var värdelös, även för rasisterna. Resultaten saknade koppling till det som skulle vara institutets uppgift, d v s att slå vakt om den svenska folkstammen och att förädla den. För övrigt satsades allt på Lundborgs privata försök att vinna ära bland rasforskarna genom att bevisa att rasblandning var skadlig. Han misslyckades, precis som alla andra.

Skallmätningar av samer kan knappast ha varit av värde ens med hans egna utgångspunkter. Om människor i Lappland var "rasblandade" kunde han ta reda på i kyrkböckerna. Sedan kunde han kontrollera om de var bräckliga till kropp eller själ eller lungsiktiga eller hade dålig karaktär. Skallindex och en del andra mått behövdes inte för den sakens skull. Men massor av data skulle ge en slags vetenskaplig legitimitet. Ett berg av siffror fick dölja de ohållbara utgångspunkterna.

När Lundborg gick i pension var han förgrämd, drog sig undan och levde isolerad fram till sin död 1943. Trots att han försökt hindra det efterträddes han av en av sina värsta fiender, Gunnar Dahlberg, som var motståndare till allt vad Lundborg stod för. Han ändrade helt institutets inriktning och skrev flera böcker där han helt förkastade rasbiologi och rasidéer över huvud taget.

Svårbedömt inflytande

När man försöker bedöma rasbiologins inflytande i Sverige måste man först skilja mellan rasbiologi och rashygien. Rasbiologin ansåg att det fanns, eller åtminstone funnits, ett antal ”rena” människoraser. Målet var att mäta, klassificera och sortera dessa raser. Rashygien hade ett annat syfte, nämligen att förhindra att påstått skadliga arvsanlag spreds inom det egna folket. I Sverige byttes också beteckningen rashygien efterhand ut mot arvshygien. Det gjorde inte steriliseringarna mer ursäktliga, men ”ras” var aldrig någon huvudsak i den verksamheten.

Den renodlade rasbiologin var aldrig stor i Sverige. Den ende professionella rasbiologen var Herman Lundborg och möjligen hans assistent Wilhelm Krauss. Medicinare och antropologer kunde ha tillfälliga anställningar vid Rasbiologiska institutet, men de flesta insåg snart att rasbiologin inte bjöd på några framtida karriärmöjligheter.

Inom den akademiska världen fanns det några som aktivt stödde Lundberg och den rasbiologiska forskningen. Dit hörde Fritiof Lennmalm (död 1924) och Vilhelm Hultkrantz (i pension 1927) samt Herman Nilsson-Ehle och Nils von Hofsten. Dessutom fanns en större krets sympatisörer, som forskade i medicin, ärftlighetslära, anatomi och antropologi och liknande ämnen. De kunde yttra sig positivt om rasbiologin och påpeka att deras forskning kunde vara till nytta även för den. I övrigt sysslade de med sitt.

Rasbiologin var aldrig någon partipolitisk fråga i Sverige. I början av 1920-talet trodde politikerna på vetenskapsmännens försäkringar om att rasbiologi var nödvändig och nyttig, drygt tio år senare var det knappast någon som försvarade Lundborgs person och verksamhet. De nazistiska partierna gjorde det naturligtvis, men de hade inget politiskt inflytande.

Det går inte att fastställa effekterna av Lundborgs propaganda för rasbiologi och rashygien. Man kommer inte längre än till antaganden. Han skrev många artiklar och höll många föredrag, men det var ändå rörelserna i tidens stora idéströmningar som avgjorde. Man kan på goda grunder anta att diskrimineringen av romer och samer hade varit densamma med eller

utan Lundborg. Steriliseringarna hade fått samma omfattning även om inte Rasbiologiska institutet funnits.

Paradoxalt nog fick Rasbiologiska institutet viss betydelse för anti-rasismen efter 1935. Gunnar Dahlbergs kritik av rasidéerna uppmärksammades även internationellt, särskilt sedan den flutit samman med de övergripande anti-rasistiska strömningar som präglade den västerländska tidsandan efter andra världskriget.

Den rasbiologiska forskningen fick ett snöpligt slut i Sverige. Etnografen Bertil Lundman började ägna sig åt rasbiologi under 1930-talet. Han skrev boken "Jordens människoraser och folkstammar" 1940 och disputerade på avhandlingen "Dala-allmogens antropologi" 1945. Han lyckades aldrig få någon anställning vid Rasbiologiska institutet, men han fick en docentur i fysisk antropologi vid Uppsala universitet.

Bertil Lundman blev den siste entusiasterna. Han publicerade sig flitigt där någon ville ta emot hans alster. Särskilt intresserade han sig för Dalarna. Han ansåg att det fanns ovanligt långskalliga individer där. Ännu under 1950- och 1960-talet fick han hålla offentliga föreläsningar i Uppsala universitets lokaler. Många studenter besökte dem i rent underhållningssyfte för att skratta åt Lundmans egenartade uppenbarelse och åsikter.

Rasism och främlingsfientlighet

Den typ av rasidéer som präglade senare delen av 1800-talet och första hälften av 1900-talet vilade i stor utsträckning på isolering och okunnighet. Dagens möten mellan människor med ursprung i olika världsdelen har gjort dåtidens rasidéer allt mindre trovärdiga.

Bibliografi och källor

Litteratur:

Rasidéernas och rasismens historia i allmänhet: Hertha Hanson: Alkemi, romantik och rasvetenskap (1994); Bernt Skovdahl: Om rasismens idéhistoriska rötter (1997); George M. Fredrickson: Rasism. En historisk översikt. (2005)

Anders Retzius: Se artikel av Hertha Hanson i Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 30 (2000)

Plundring av samiska gravar: Gunnar Broberg: Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram emot sekelskiftet 1900, *Lychnos* 1981-82; Lennart Lundmark: "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm." Den svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (2002)

Arier och germaner: Olof Ljungström: Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal. (2004); Maja Hagerman: Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder. (2006)

Massmätningen av värnpliktiga 1897-98: Se Ljungström 2004.

Herman Lundborg: Se artikel av Gunnar Broberg i Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 24 (1982).

Nobelinstitut i rasbiologi: Herman Lundborg: Rasbiologi och rashygien (1922) samt i motionerna 1920 (se nedan under källor).

Rasbiologiska institutet: Gunnar Broberg: Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet. Ugglan. *Lund studies in the History of science and ideas* nr 4, (1995).

Rasbiologiska institutet och samerna: Lundmark 2002.

Striden om Lundborgs efterträdare: Broberg 1995.

Rasbiologins nedgång i USA och Storbritannien: Elazar Barkan: *The Retreat of Scientific Racism* (1992)

Steriliseringar: Gunnar Broberg och Mattias Tydén: Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige (1991); Maija Runcis: Steriliseringar i folkhemmet (1998); Mattias Tydén: Från politik till praktik (*Statens Offentliga Utredningar* 2000:22), utvidgad version i *Stockholm Studies in History* no 63 (2002).

Rasbiologin i Nazi-Tyskland: Christopher M. Hutton: Race and the Third Reich (2005)

Några källor:

Tillkomsten av Rasbiologiska institutet: Riksdagen 1920: Motion FK 7 och AK 26 (likalydande). Riksdagen 1921: Statsutskottets utlåtande 6 saml. Avd 1, nr 110. Proposition 114, debatt i AK 42, s 48 ff.

Rasbiologiska institutets arkiv finns i Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsavdelningen. Det innehåller bland annat utförliga årliga verksamhetsberättelser, inkommande och utgående skrivelser samt en samling tidningsklipp.

Riksdagsdebatten om Rasbiologiska institutet 1933: Protokoll AK nr 28, s 33 ff. Se även Riksdagen 1934. Protokoll AK nr 23, s 4 ff.